

Раїса Танана

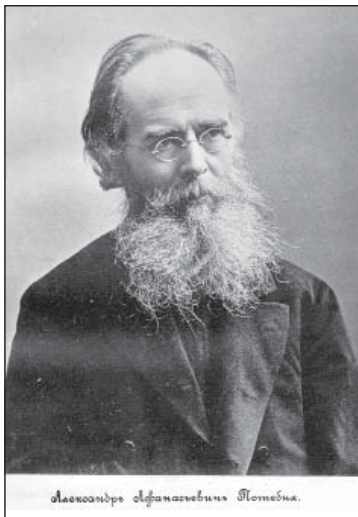
ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ В ЖИТТІ І СПОГАДАХ ВОЛОДИМИРА ГНИЛОСІРОВА

До 180-річчя від дня народження О. О. Потебні

10 (22) вересня минає 180 років від дня народження видатного українського педагога, філолога, фольклориста, уродженця с. Гаврилівки Роменського повіту Полтавської губернії Олександра Опанасовича Потебні. Він мав чимале коло друзів. І поміж них – талановитий український педагог, публіцист, просвітник, довголітній охоронець Шевченкової могили Василь Степанович Гнилосиров (1836–1900).

Уперше вони зустрілися 1857 року, коли В. Гнилосиров після закінчення Полтавської гімназії вступив навчатися на історико-філологічний факультет Харківського університету. На той час О. Потебня, закінчивши цей університет, викладав у ньому російську словесність. Одразу молоді українці знайшли спільну мову: їх поєднала любов до геніального українського поета і художника Тараса Шевченка. Відомо, що Олександр Опанасович захоплювався творами і діяльністю Кобзаря – повсякчасного супутника визвольного руху. А ще О. Потебня і В. Гнилосиров брали активну участь у діяльності Харківської громади.

Зауважимо, що в 1850-х роках громадський рух охопив усю Україну, і громади виникли в багатьох містах – у Полтаві, Одесі, Києві, Чернігові, Харкові. Про їхню діяльність В. Гнилосиров детально розповість на сторінках свого «Щоденника» [2]. Члени Харківської громади підтримували тісні зв'язки із громадами цих міст, а також із членами Петербурзької громади. Так, активний громадівець у північній столиці Російської імперії, професор Петербурзького університету М. І. Костомаров листувався з В. С. Гнилосировим.

Олександр Опанасович Потебня.

Незважаючи на перешкоди в діяльності громад із боку російської імперської влади, вони вели легальну й нелегальну культурницьку роботу: видавали українською мовою підручники, науково-популярні книжки, організували гуртки вивчення історії та літератури, читали публічні лекції, поширювали освіту серед народу тощо. Та одним із найголовніших завдань громадівців були недільні школи. У Харкові така школа була створена 1860 року; до кінця цього року, завдяки громадівцям, діяли вже чотири такі недільні школи в повітових центрах Харківської губернії – Лебедині, Охтирці, Сумах, Старобільську. Працювали в них справжні фахівці, тому і мали навчальні заклади неабияку популярність серед простого люду.

Василь Степанович уболівав за навчання в недільних школах рідною українською мовою. На його думку, це одне з найважливіших завдань, якому треба приділяти якнайбільше уваги. «Якщо ми будемо чекати, поки народ сам візьметься за самоосвіту – це речі не можливі для простого народу.

Якщо не буде у нього керівників, які будуть дивитися на народні інтереси, як на насущні справи в житті. Не буду забігати далеко. Для мене, наприклад, у справі недільних шкіл цілком достатньо, якщо мої земляки розуміють мене, звертаються самі до мене рідною своєю мовою, читають із задоволенням і розумінням брошури, які я їм даю кожного разу, і тут же під час читання і відвертої розмови пояснюєш їм погляди на речі і переважно на самих себе з загальнолюдської точки зору. Якщо я цього досягаю в міру сил і умов – я цілком щасливий»

[2], – занотує він у своєму «Щоденникові» 7 квітня 1861 року.

Це питання він завжди порушував при зустрічах з Олександром Опанасовичем: «Перед вечором я зайшов до О. Потебні і просидів у нього десь до 11 годин вечора. Розмірковували про недільні школи, обговорювали проект, поданий Балліним на користь вивчення народу і поширення грамотності» [2], – пише у «Щоденнику» 13 березня 1861 року.

У зауваженому проекті йшлося, зокрема, про розповсюдження і продаж літератури серед простого народу. А на одному із засідань педагогічної ради розглядалося питання про видання книг українською мовою. «Сьогодні на раді, – пише Василь Степанович у «Щоденнику» 9.04.1861 року, – говорили про те, щоб підготувати «Народну Хрестоматію», щоб народ приймав се діло до серця, треба буде усякому на канікулах зробити що-небудь підхоже до громадського діла» [2]. Із такою метою громадівці бралися за написання книжок. Зокрема, Олександр Опанасович Потебня написав для недільних шкіл «Буквар», у якому відстоював позицію викладання в школах рідною мовою. Книга побудована за принципом виховного навчання та народності, містить понад 200 прислів'їв, 30 загадок, що відрізняє її від інших тогочасних «Букварів» – із молитвами, псалмами й уривками зі Святого Письма. «Буквар» О. Потебні мав світський характер, але, на жаль, за словами В. Гнилосирова, він «не був своєчасно надрукований: то були неспокійні часи».

Відомо, що і Василь Степанович пробував писати підручники, що яскраво засвідчують його архівні матеріали, котрі зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Це «Всесвітня історія (Проба складання підручника з історії)» (ІР НБУВ. – Ф–1, № 331), «Приготовление к географии» (ІР НБУВ. – Ф–1, № 763–1095), «Замітки з природознавства» (ІР НБУВ. – Ф–1, № 5130), «Наброски педагогического характера» (ІР НБУВ. – Ф–1, № 5090). На особливу увагу заслуговує остання праця, у якій автор наголошує на тому, як треба заохотити дитину до навчання: «Нехай дитина полюбить науку, а для цього треба: 1. Учити тією самою мовою, якою дитина говорить. 2. Учити розбірно, вияснити до розуму, а не довбати напам'ять. 3. Учити ласкаво, а не грізно. Ось так треба вчити...» (ІР НБУВ. – Ф–1, № 5090).

Василь Степанович звернув увагу на те, що деякі з учнів недільних шкіл приходять навчатися неохайними, з підірваним здоров'ям. У нього виникла думка про те, що варто при цих школах створити дитячі лікарні: «...не вредне було б діло, якщо шкарб школи побільшає, завести хоч

малі лікарні задля сих бідолах» (запис у «Щоденнику» від 09.01.1861 р.). Разом із тим молодого педагога та його однодумців-громадівців хвилювало питання оздоровлення й учителів харківських шкіл, що неодноразово обговорювалося з Олександром Опанасовичем: «Заходил к А. Потебне, пришел Зарубин, Спасский (Лукичевский). Василий Лукич замолвил слово о приведении в исполнение нового проекта, касающегося пособия слабейшим на здоровья педагогам Харькова» (запис у «Щоденнику» від 29.01.1861 р.).

1861 рік був останнім роком навчання В. Гнилосирова на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Він достроково складає іспит на звання вчителя російської мови, а першим місцем його педагогічної діяльності стає повітова школа (згодом перейменована в повітове училище) в Охтирці Харківської губернії. Працюючи там, Василь Степанович підтримує зв'язки зі своїми друзями-громадівцями з Харкова. Він дуже радів, коли ті навідували його. Із запису в «Щоденнику» від 21.02.1862 року довідуємося, що до нього заходив приятель Є. Д. Коханов і повідомив, що в Харкові грали спектакль на користь видання книг українською мовою. Це дуже порадувало Василя Степановича, і він кілька разів повторив: «Хороша справа!»

Листується В. С. Гнилосиров і зі своїм земляком О. О. Потебнею. Так, в одному з листів Олександр Опанасович повідомляє йому, що в червні 1862 року має намір прибути в Охтирку для збирання етнографічного матеріалу, відтак запрошує свого земляка приєднатися до цієї справи: «...Намірилися ми їхати літом... удвох із Чириковим, а Вас третього просимо до товариства. Самі знаєте, що Вас нам дуже треба, бо і я змалку усе з книжками возився, а до простого чоловіка і слова сказати не вмію, а він (Чириков) увесь свій вік у городі пробував...» Далі в цьому листі вчений розповідає побратимові, як пройшов вечір пам'яті Т. Г. Шевченка в Харкові: «...За вечір в пам'ять Т. Гр. Шевченка зібрано з «равнодушной к этой памяти» публіки 290 карбованців...» (ІР НБУВ. – Ф–1, № 4058).

У наступному листі від 11 травня 1862 року О. Потебня повідомляє В. Гнилосирову: «Приїдемо до Вас в Охтирку 5-го або 6-го іюня. До 10-го можемо там підождати, бо мене се літо мають послати за границю...» [6, с. 13]. Приїхали ж вони до Охтирки аж 18 червня. Звичайно, Василь Степанович радо зустрів своїх друзів, мав нагоду наговоритися з ними досхочу. А потім, як засвідчують його записи, поїхав із ними до Полтави, де вони мали налагодити зв'язок із Полтавською громадою. В. С. Гнилосиров брав активну участь у діяльності цієї громади,

основним гаслом якої була праця задля народу. Серед її членів були В. Лобода, В. Кулик, Д. Пильчиков, О. Кониський та інші.

За кордон (до Німеччини) вчений виїхав у вересні 1862 року і пробув там рік. У жовтні 1863-го він повертається до Харкова і продовжує тут свою викладацьку діяльність на посаді доцента Харківського університету. Дізнавшись про ворття побратима, Василь Степанович одразу шле йому 15 жовтня 1863 року листа і просить надіслати свою працю «Мысль и язык», із якою він частково ознайомився в «Журнале Министерства народного просвещения», та фото. А ще просить свого земляка: «...оповістіть, коханий земляченку, що діється в Польщі, на Карпатах, чи не турбуються там об нас і з якого боку заходять?» [6, с. 13].

Про те, що Олександр Опанасович надіслав В. Гнилосирову книгу з дарчим написом «Коханому землякові...» та фото, свідчать його записи в «Щоденнику» від 23–24 листопада 1863 року.

В Охтирці В. С. Гнилосиров пропрацював два роки. А 1864-го він повертається до Харкова і влаштовується на роботу вчителем російської мови в Харківське повітове училище. Воно належало до одного з найстаріших нижчих навчальних закладів Харкова. Було засноване 1805 року з нижчих класів відомого головного народного училища. Спершу знаходилося в одному приміщенні з губернською гімназією. Потім деякий час розмішувалося в старому приміщенні Харківського університету. 1845 року знову було переведене в старе приміщення гімназії в Петровському провулку. І тільки 1865 року училище нарешті знайшло собі приміщення в будинку, який пожертвував міський голова купець С. К. Костюрін для 1-го приходського училища по вулиці Сумській» [1, с. 72]. Після революції в цьому приміщенні знаходилося музичне училище, а після 1945 року – театральний інститут. 1983 року будинок розібрали у зв'язку з розширенням скверу Перемоги. Учителюючи там, Василь Степанович одночасно викладає російську словесність і у 2-й Харківській гімназії, яка знаходилася в одному приміщенні з училищем.

У Харкові Гнилосиров мав багатьох товаришів, а все ж найбільш приязно ставився до свого земляка Олександра Потебні. Постать Олександра Опанасовича завжди викликала у Василя Степановича щире захоплення: і глибокими знаннями товариша з різних галузей науки і мистецтва, і його великим даром співорозмовника. Вони могли спілкуватися годинами: «От 11 утра до 10 ночи пробыли с «дядей» у А. А. Потебни. Время проведено с пользой и удовольствием. В хозяине нашли приятного собеседника, теплую, живую натуру – личность

вполне симпатичную. Много было затронуто очень живых и новых вопросов. Александр Афанасьевич распространялся с большим жаром и обнаруживал разностороннюю начитанность и глубокий природный смысл, окрылённый дельным научным пониманием и знакомством с европейскими литературами» [2]. І подібних записів про зустрічі із професором-мовознавцем на сторінках «Щоденника» дуже багато. Із них розуміємо, що так тривало аж до переїзду В. С. Гнилосирова до Канева. А сюди він прибув зі Звенигородки 1873 року й улаштувався штатним наглядцем у міському двокласному училищі. Спершу викладав там російську мову, а з 1884 року – ще й історію та географію, пропрацювавши так до 1895 року. На цій посаді дослужився до орденів Святого Станіслава III ступеня (1879) і Святої Анни III ступеня (1890).

Період педагогічної діяльності В. С. Гнилосирова в Каневі можна по праву назвати шевченківським. Адже весь цей час одним з основних його обов'язків був догляд за Тарасовою могилою: «В його житті це було єдине місце, де він відпочивав душею» [3], – згадував його учень Яким Самотній. У Каневі Василь Степанович відновлює листування зі своїми давніми друзями-приятелями Андрієм Шимановим та Олександром Потебнею. Теплою листа, зокрема, надсилає він своєму землякові – вже відомому науковцеві, автору багатьох ґрунтовних праць – 1888 року: «Глибокошановний земляче Олександр Опанасович!.. Дуже шкодую, що давно не писав до Вас... А як хочеться з Вами побалакати... Чував од клієнтів про Вашу солодку річ на Квітчиному празникові, радів душею, стеріг, чи не попадеться вона в печаті, щоб добре розсмакувати... та нічого не настиг про ту річ... Тому прошу Вас прислати мені річ про Квітку і „Записки по русской граматике”» [6, с. 13].

Звичайно, вчений відразу відповів приятелю й надіслав замовлене. Та й не тільки. Олександр Опанасович надіслав В. Гнилосирову й інші свої праці, як-от другий том «Щедринок та колядок», перший том «Объяснений малорусских и сродных народных песен». Василь Степанович був дуже зворушений, діставши такі цінні видання. У листі-відповіді до свого земляка від 13 жовтня 1888 року він пише: «Вельмишановний і дорогий добродію Олександр Опанасович! Од щирого серця дякую Вам, що прислали мені такі речі... Дуже жалкую, що так склалося моє життя, що ніяким побитом не встигну сам чого написати, звичайно не научного (бо не сила), а хоч би літературного: прямо заїда щоденна казенна праця за шматок хліба...» [6, с. 16].

Та все ж Василь Степанович залишив нащадкам дещо зі своєї літературної спадщини. Вона невелика. У журналі «Основа» (№ 9 за

1862 рік) було надруковано його нарис «П'ять днів із життя харківського студента», присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка. 1893 року в Києві побачила світ його поема «Закохана» – під псевдонімом «А. Гавриш». Сюжет її романтичний і жодним чином не чіпав соціальної дійсності. Однак твір засвідчує те, що його автор був добре обізнаний із життям, побутом та народною пісенною творчістю українського народу. Поема ввійшла до збірника А. І. Костенка «Поети пошевченківської доби» (К., 1961, с. 391–401). У цьому збірнику вміщено було ще дві поезії Василя Степановича – «В оповіданнях, менший брате...» та «Мораліста раз речивий про старців нам говорив...». 1893 року в журналі «Зоря» (№ 5) умістили ще один вірш В. Гнилоширова – «Тарасові Шевченку на той світ», під псевдонімом «А. Гавриш». 1895 року в «Основі» (№ 11) з'являється його казка «Козака й чорт не зляка», а окремим виданням виходить ще один твір цього жанру – «Царівна-русалка». 1897 року митець друкує збірку оповідань. Крім того, публіцист В. С. Гнилоширов залишив нащадкам цілу низку своїх праць на різноманітну тематику.

Як мовилося вище, 1861 року О. Потебня написав для недільних шкіл «Буквар», який тоді не був виданий. 1865 року під час чергової зустрічі зі своїм земляком Гнилошировим у Харкові Олександр Опанасович подарував йому цей рукопис. Тривалий час зберігав цей коштовний дарунок Василь Степанович. А 1899 року, живучи в Каневі (вже після смерті автора «Букваря» – 1891 року), він передає дорогу реліквію до редакції громадського журналу «Киевская старина», де працю відразу ж надрукували як додаток до журналу під заголовком «Руководство к обучению грамоте, составленное А. А. Потебней для малорусских воскресных школ» [4]. Журнал тоді очолював Володимир Павлович Науменко – учений-філолог, педагог, громадський діяч, хранитель Шевченкової могили: «Діяльність журналу якраз набула виразного просвітницького характеру, що значною мірою було пов'язано громадянською позицією редактора. Протягом усього свого життя він докладав багато зусиль для поширення серед різних верств населення українського слова, популяризації національної історико-культурної спадщини, відстоював у боротьбі з царською цензурою право вільного розвитку української мови та літератури» [5, с. 1].

Отримав рукопис Володимир Павлович тоді в кінці червня. І вже в серпневому числі журналу він був опублікований. У вступі до публікації

редактор журналу дає оцінку ваги цього матеріалу для читача: «...мы считаем, что особенную цену может иметь печатаемая нами рукопись, дающая богатый материал современным составителям учебников в подборе чисто народных поговорок, загадок и изречений, приуроченных к изучаемому новому звуку, а также дающих повод учащему сделать самое обучение не сухим, безжизненным исполненным тех осмысленных начал, без которых немислима школа и высшая, ни средняя, ни низшая...» [4, с. 1]. Далі у вступі до публікації повністю подається супровідний лист В. С. Гнилоширова до надісланого рукопису видатного вченого. У ньому наголошено великий внесок Олександра Опанасовича в розвиток недільних шкіл, для яких і було написано книгу: «Букварь этот с одобрительной пометкой профессора Зернина не был своевременно напечатан, вероятно, по причинам, от автора не зависящим: то были тревожные времена, когда даже массы ценного этнографического материала сожгли в недрах земли совершенно бесследно и навсегда. Передавая мне свой Букварь, будущий знаменитый философ-филолог, между прочим, как теперь помню, сказал: «Возьмите себе этот набросок, быть может, он когда-нибудь пригодится»... Прошло 35 лет с того времени. Дорогая рукопись, к счастью, отыскалась в моем книжном скарбе, и я теперь передаю ее в распоряжение «Киевской старины» с признательной памятью о незабываемом профессоре-друге» [4, с. 2]. Сьогодні ця маленька книжечка (8 аркушів), написана дрібним і чітким почерком, зберігається в Інституті рукопису НБУВ разом із короткою рецензією на неї професора Харківського університету В. І. Зерніна: «Нахожу весьма полезным и сообразным с целью» (ІР НБУВ. – Ф-1, № 688). Ось так, завдяки близькому приятелю Олександра Опанасовича Потебні Василю Степановичу Гнилоширову до наших днів зберігся цей унікальний витвір вченого.

Література

1. Багалий Д. История Харькова за 200 лет его существования. 1655 по 1905 г. / Д. Багалий. – Х., 1993.
2. Гнилоширов В. Щоденник / В. С. Гнилоширов // ІР НБУВ. – Ф-1, № 354.
3. Каневская неделя : [газета]. – 1913. – № 8.
4. Киевская старина. – 1899. – № 8.
5. Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та культурному житті України (кінець ХІХ ст.) / Марина Палієнко. – К., 2005.
6. Франчук Л. З оточення О. О. Потебні / Л. Франчук // Київська старовина. – 1993. – № 1.